

Analiza rukopisa o životu Abhaza u 19. st. pohranjenog u Zbirci Baltazara Bogišića

Ivana Crljenko

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

SAŽETAK: Za svojega boravka u Odesi, Baltazar Bogišić je, kao strastveni putnik i jedan od najvećih južnoslavenskih terenskih istraživača i etnografa onoga doba, 1872. putovao po Kavkazu kako bi upoznao način života i kulturu tamošnjega stanovništva. Pritom je najviše vremena boravio u tada gotovo nepoznatim »zemljicama« na južnim padinama Velikoga Kavkaza (u Abhaziji, Samurzakaniji, Mingreliji/Megreliji, Gruziji, Svanetiji), o čem svjedoče vrijedni rukopisi koji se čuvaju u Zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu. Osim njegovih izvornih zapisa, poput anketa i bilješki o lokalnim prilikama, ondje se nalaze i kolekcionarski vrijedni prijepisi iz raznovrsnih izvora, kao što su opisi kavkaskih naroda u 19. st., pravni dokumenti iz okružnih sudova te tiskani dijelovi različitih tekstova. U ovom će se radu analizom podataka o broju i obilježjima stanovništva u Suhumskom okrugu, koje je Bogišić pribavio tijekom boravka u Abhaziji, kroz širi geografski i povijesni kontekst dati podrobniji uvid u tradicijsku kulturu abhaskoga stanovništva u 19. st., s posebnim osvrtom na društvene odnose.

Ključne riječi: *Baltazar Bogišić, Kavkaz, Abhazija, Suhumski okrug, stanovništvo, običajno pravo, tradicijska kultura*

Uvod

Svrha većine Bogišićevih putovanja bila je, s jedne strane, neposredno promatranje sudske prakse na nižim instancijama (npr. u okružnim sudovima) te, s druge strane, što objektivnije upoznavanje načina života starosjedilačkoga stanovništva. Bogišić je, naime, bio čvrsto uvjeren da se samo na temelju spoznaje o običajima nekoga naroda¹ mogu pisati njegovi zakoni, i to na jeziku toga naroda, kako bi ih stanovnici mogli razumjeti (Bogišić, 1893). Upozoravajući na neadekvatnost zakonskog normiranja narodne (u ovom kontekstu seoske) kulture od strane domaćih ili stranih zakonodavaca, koji su, osim toga, bili pripadnici više društvene klase, a ne one o kojoj

¹ Više o važnosti sakupljanja i poznavanja običajopravnih normi, koji ne samo da bi trebali biti ključni prilikom izradbe zakonika, nego imaju i veliku vrijednost u očuvanju narodnoga prava i povijesti nekoga naroda uopće, u Bogišićevoj raspravi *O važnosti sakupljanja narodnijeh pravnijeh običaja kod Slovena*.

je u zakonima bila riječ, prvi je u pravnu znanost uveo problem odnosa zakona i običajnopравnih normi. Proučavao je, dakle, dualizam, tj. raskorak između zakona, koji su u prvom redu bili izrađeni u skladu sa shvaćanjima građanskoga društva, i običajnopравnog shvaćanja naroda (puka), koji se unutar svojega društvenoga kruga vodio običajnim načelima (Čulinović-Konstantinović, 1993). Tako u jednom pismu ruskom konzulu u Dubrovniku, Petru Nikolajeviču Stremouhovu, Bogišić napominje: *»Zakoni moraju biti sastavljeni a da se iz vida ne gube narodni običaji, ubjedenja itd... On (zakonopisac, op. a.) mora obraćati najozbiljniju pažnju na pravnička ubjedenja, običaje i institucije u narodu, kako bi znao da to treba uvesti u zakon, da nešto u skladu s tim izmijeni i dopuni, da bi se uopšte doveli u harmoničan sklad zahtjevi života i okolnosti suvremenog doba.«* (Bogišić, 2004b: 235, 237).

Bogišić je također smatrao, a što se tijekom izradbe njegova najzahtjevnijega djela – crnogorskoga imovinskog zakonika² – i potvrdilo, da je važno uzeti u obzir i običajno pravo susjednih naroda. Stoga u pismu dalje piše: *»Sastavljač zakona je obavezan da osim pravnih običaja, ubjedenja i instituta u samoj Crnoj Gori, svoju pažnju, obraća takođe na takve običaje, ubjedenja, institute koji vladaju u susjednim zemljama, onima koje okružuju Crnu Goru, posebno u Albaniji i Hercegovini.«* Premda možda prekruto se držeći nacionalnih granica kao međa koje mogu i ne moraju razdvajati prekogranične kulture, prethodnu izjavu pojašnjava činjenicom da je crnogorsko stanovništvo koje graniči s Albanijom, odnosno s Hercegovinom, preuzelo mnoge albanske, odnosno hercegovačke običaje, te da se takve situacije prilikom izradbe zakonika nikako ne smiju zanemarivati. Dodaje i da zakonopisac mora *»stalno da obraća pažnju i na principe evropske nauke i boljih evropskih legislacija, koristeći se njima u mjeri koju dopuštaju raznoliki uslovi zemlje i specifične potrebe crnogorskog naroda.«* (Bogišić, 2004b: 236, 237).

Do navedenih je spoznaja Bogišić došao ne samo dobrim poznavanjem domaće i strane literature o tradicijskoj kulturi i običajnom pravu, nego i iz vlastitih terenskih izlazaka. O važnosti koju je davao službenim putovanjima, osobito terenskim istraživanjima koja iz njih proizlaze, ne govori samo dojam da je, kao strastveni putnik nemirna duha, koristio svaku priliku da nekamo otputuje, nego i činjenica da je, primjerice, prilikom izradbe zakonika za Crnu Goru velik značaj dao upravo znanstveno utemeljenoj metodi posrednog i osobito neposrednog dobivanja podataka – od prikupljanja etnografske građe usmenim i pisanim putem s pomoću vlastitih anketnih upitnika, preko analize postojećih pisanih izvora (stručne i znanstvene literature, sudskih akata i protokola, različitih spisa, putopisa i sl.) do autopsije, tj. vlastitoga neposrednog promatranja.

² Sirotković (1995: 143) navodi: *»Zakonik je rađen uz strogo vođenje računa o idejama, običajima i društvenim potrebama sredine kojoj je namijenjen...Bogišić je stvorio zakonski oblik živoga narodnog prava.«*

Nisu, međutim, sva njegova putovanja imala dugotrajniji znanstveno-istraživački terenski karakter. Mnoga su bila motivirana kraćim poslovnim ili pak osobnim razlozima. Kako sam za sebe kaže, »...putovah i ja vrlo mnogo i nema gotovo nijedne države u Evropi gdje nijesam putovao, nema ni jednoga slavenskoga plemena u zemljištu koga nijesam bivao.« (Bogišić, 1938a: 51). Pouzdano se zna da je Bogišić bio u posjetu, boravio ili živio u Crnoj Gori, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Srijemu, Srbiji, Hercegovini, i to: u Dubrovniku, Zagrebu, Rijeci, Cetinju, Kotoru, Petrovaradinu, Beogradu, ali i mnogim manjim naseljima toga područja. Od ostalih europskih gradova zna se da je boravio u Trstu, Veneciji, Beču, Berlinu, Münchenu, Heidelbergu, Giesenu, Badenu, Parizu, Londonu, Pragu, Temišvaru, Budimpešti, Odesi, Sankt Peterburgu (Petrogradu), Sofiji, te u Alžiru i na Kavkazu (Bogišić, 2004c).

Istraživanje na Kavkazu

Tijekom boravka na *Novorosijskom univerzitetu* u Odesi,³ gdje je kao redoviti profesor na Pravnom fakultetu pet semestara predavao kolegij *Istorija slovenskih prava*, Bogišić je 1872. radi etnoloških istraživanja i »u nadi da će otkriti koji sociološki oblik i koji još živi pravni običaj, po kome bi mogao protumačiti neke prastare običaje koji su vladali ne samo kod Slovena nego u Evropi uopće« (Bogišić, 1938b: 88), u više navrata tijekom praznika putovao po Kavkazu.⁴ Ondje je »na licu mjesta vidio ono što je iz knjige teško mogao da sazna...te je učvrstilo kod njega etnografsko-pravnu metodologiju, poseban ugao gledanja na drevne institucije prava i života starih naroda.« (Pavićević, 2004: XIII). Može ga se stoga smatrati jednim od najistaknutijih etnografa svojega doba, koji je među prvima istraživao kulturu naroda u tom dijelu svijeta. Premda se iz do sada istražene literature o njegovoj kavkaskoj pustolovini, koja je to uistinu i bila s obzirom na neudobne, dugotrajne i često opasne uvjete putovanja,⁵ ne može precizno rekonstruirati njegovo kretanje Kavkazom, može se tek ugrubo reći koji je dio Kavkaza posjetio. U svojem je autobiografskom nacrtu (Bogišić, 1938a) napisao da je najviše vremena boravio u tada gotovo nepoznatim »zemljicama« na južnim

³ U Odesi je boravio od siječnja 1870. do polovice siječnja 1873.

⁴ U Materijalima za biografski nacrt napisao je: »1872. g. proputovah Kavkaz radi izučenja nekih primordijalnih pravnih i socijalnih formacija, bez kojih se nemogu razumjeti mnogi pravni instituti ni u historiji slovenskog prava, ni uopće prava jevropskih naroda.« (Bogišić, 1938a: 52; Vienac, 1882, br. 32).

⁵ Dovoljno je izdvojiti samo jedan primjer: »Meni, hvala Bogu, otide za rukom različitim sredstvima svršiti svoj posao vrlo uspješno u Svanetiji i iznijeti otuda čitavu kožu sa svim što tamo sakupih (to su tako svirepi ljudi da su nazad 2–3 god. isjekli svu rusku posadu, koja je u posljednje vrijeme bila posjela glavno svanetsko mjesto Bečo)...Ovo je bila dakle zemlja, u koju nije bio provirio ni jedan evropski sociolog, a koja je bila baš vrijedna da se opaža. Pitanje je samo bilo kako u nju ući pa...i izaći.« (Bogišić, 1938a, 1938b: 52, III). Više o krađi konja tijekom boravka u Svanetiji u: *Stanak po dubrovačkome zakoniku*, str. 208–209.

padinama Velikoga Kavkaza, u Zakavkazju⁶ – u Abhaziji, Samurzakaniji, Mingreliji/Megreliji, Gruziji, Svanetiji. Pritom se susreo s još mnogo toponima središnjeg i zapadnog dijela Južnoga Kavkaza (Tbilisi/Tiflis, Volnaja/Slobodna Svanetija, Kutaisi, Suhum-Kalé, Kubanska oblast) te se, vjerojatno posredno, upoznao i s nekim narodima na sjevernim padinama Kavkaza (od Čečena i Kumika do Čerkeza i Oseta).

Tako minuciozno istraživanje kavkaskih zemalja financijski je i organizacijski potpomogao brat ruskoga cara Aleksandra II. Nikolajeviča i dvadesetogodišnji kavkaski namjesnik (1862–82) s boravištem u Tbilisiju, Veliki Knez Mihail Nikolajevič, koji je Bogišiću ustupio različite prijepise arhivske građe pravnoga, stručno-popularnog i putopisnog sadržaja. Ta mu je građa služila da se bolje pripremi za putovanje i prethodno upozna s nekim aspektima kulture abhaskoga stanovništva. Danas je dio toga prikupljenog materijala, od prijepisa iz raznovrsnih izvora, poput opisa kavkaskih naroda u 19. st. i pravnih dokumenata iz okružnih sudova do tiskanih dijelova različitih tekstova (npr. pravnih odredbi ili dijelova iz tiskanih publikacija, najčešće drugih putopisaca), moguće pronaći u Zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu, a s obzirom na to da dosad nisu ni prevedeni ni sustavno znanstveno obrađivani, vrijednost im je ponajviše kolekcionarske naravi.

Jedan od razloga očite blagonaklonosti koju je prema Bogišiću pokazao ruski namjesnik na Kavkazu bila je i potreba da se što prije nakon uspostave ruske uprave *»ne ostavlja nijedan predjel bez pisanog pravila, pa bio predjel najzabitiji, ili s raznolikih običaja najšareniji.«* Budući da običajopravne norme drugih, neruskih, naroda središnjoj upravnoj vlasti nisu bile poznate, u prvo su vrijeme, kako bi lakše vladali, željeli upoznati upravo njihove običaje, a tek *»kasnije pak same okolnosti prisilise vladu, da se i običajim pravog ruskog življa pozabavi.«* Stoga je vlast podupirala one koji su željeli istraživati do tada nepoznata novoosvojena područja naseljena neruskim stanovništvom. Sličan pokušaj donošenja zakonika napravljen i na području Sibira nekoliko godina prije (Bogišić, 1880). Bogišića je pritom, zbog već navedenih osobnih razloga otkrivanja novoga, ali i zbog potreba ruskih vlasti, najviše zanimao dio Kavkaza koji je pripadao području pod *»narodno-vojničkom upravom«* *»koja se po svome načelu, prilagodjuje narodnim u zemlji nagjenim formam«* (Bogišić, 1874: XLIX). To je područje uglavnom naseljavalo muslimansko stanovništvo. Kako je nakon Rusko-

⁶ Za područje južnoga Kavkaza, koje danas obuhvaća tri suvremene države (Gruziju, Armeniju i Azerbajdžan), a obuhvaća južne obronke Velikoga Kavkaza, još se uvijek ponegdje u literaturi rabi pojam Zakavkazje, iako ga osporavaju mnogi geopolitičari, osobito gruzijski i azerbajdžanski (Gačečiladze, 1999; O'Loughlin at al., 2007). Oni, naime, smatraju da je Zakavkazje izrazito moskvocentričan pojam, iskovan prema ruskoj, sjevernjačkoj, percepciji područja »iza Kavkaza«. Na sličan je način područje sjevernoga Kavkaza u ruskoj literaturi zaživjelo kao Predkavkazje, dakle područje »ispred Kavkaza«. I u anglosaksonskoj literaturi, osobito prije, bio je očit utjecaj ruske percepcije Kavkaza, jer su se upotrebljavali pojmovi Transcaucasia (kao prijevod Zakavkazja) i Ciscaucasia (prijevod Predkavkazja) (negdje je to još uvijek slučaj, npr. u enciklopediji Britannici). Ipak, sve se češće danas rabe politički konkretniji pojmovi Sjevernoga Kavkaza (Northern Caucasus) i Južnog Kavkaza (Southern Caucasus).

-turskih ratova došlo do masovnog iseljavanja muslimana (o čem će više riječi biti poslije), koji su sa sobom odnijeli svoje predaje i kulturne prakse, Abhazija i susjedne kavkaskae »zemljice« bile su mu idealan prostor za istraživanje.

Nalazi iz Zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu

U cavtatskoj se zbirci nalaze i Bogišićevi izvorni zapisi, poput anketa i bilješki o lokalnim prilikama, i to u radnoj, nesistematiziranoj, neobjavljenoj verziji, jer ih Bogišić, zbog velike zaokupljenosti poslovima na izradbi crnogorskoga zakonika, nije stigao oblikovati u razumljiv, jasan, konačan tekst i naposljetku objaviti rezultate istraživanja po Kavkazu. Kako je sam napisao: »*Žetva dobivena na temelju moga neizdanog uputstva bila je preko svake nade obilata: ali će na našu veliku žalost, radi različitih okolnosti, proći dosta vremena prije nego izagje na javnost.*« (Bogišić, 1938b: 112). Iako je ostala neobjavljena, ta mu je građa pomogla u razvijanju komparativne metode,⁷ kojom se služio u profesorskom radu. Danas, nakon uništenja Abhaskoga nacionalnog arhiva 1992., Bogišićevi su autorski spisi, kao i sva prikupljena građa, postali neprocjenjiv izvor podataka o načinu života i kulturi Abhaza u 19. st.

Najvredniji dio »kavkaskoga« dijela njegove zbirke⁸ zasigurno su anketna pitanja i odgovori o tradicijskoj kulturi na Kavkazu. Ta je anketa koncipirana slično kao i naputak kojim se koristio prilikom istraživanja obiteljskoga i društvenoga života Južnih Slavena. Ipak, došavši na Kavkaz, Bogišić je vrlo brzo uvidio da mu neće biti dovoljna 352 pitanja, koliko je sadržavao *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji živi u narodu*,⁹ a koji je bio napisan po uzoru na europska i slavenska načela. Na-

⁷ Jedna od Bogišićevih zasluga bila je i uvođenje komparativne metode s pomoću koje je uspoređivao običajne institute u raznim državama i u ranim razdobljima. Pritom je naglasio potrebu sinkronizacije odnosa među različitim (urbanim i ruralnim) kulturnim profilima (Čulinović-Konstantinović, 1993).

⁸ Taj je dio zbirke pod nazivom *Kavkaz* pohranjen u kutiji XXVI s dva fascikla (Mošin, 1954). U prvom fasciklu dvije su knjige (1 i 2) s više tematski povezanih, teško čitljivih dokumenata pisanih rukopisom i olovkom. Ondje se nalaze rukopisi: *La famille* na francuskom jeziku, anketa od 815 pitanja i odgovora na ruskoj ćirilici te dodaci (*Addenda, Varia*) s podacima, dodatnim pitanjima i komentarima iz Gruzije, Abhazije, Svanetije i Samurzakanije. Drugi fascikl sadrži više svezaka s tematski povezanim dokumentima pisanim litografijom. To su različiti zapisi o zemljišnim i staleskim odnosima u Abhaziji i Samurzakaniji te neke tiskane odredbe iz okružnih sudova. U drugom su fasciklu knjige 3 i 4, u kojima su dokumenti pisani rukopisom i perom na ruskoj ćirilici. U knjizi (fasciklu) 3 uglavnom se nalaze pravni dokumenti i druga prikupljena pravna građa iz Abhazije, iz Suhumskoga vojnog okruga: zapisi o raznim protokolima, ankete, odzivi, žalbe, rješenja, pravila, prikazi, peticije i sl. Ondje se nalazi i ovdje analizirani rukopis. U posljednjem, četvrtom, fasciklu nalaze se mnogi rukopisni zapisi (vjerojatno je riječ o prijepisima) o kulturi i društvenom ustroju sjevernokavkaskih naroda (Čečena, Kumika, Svana, Čerkeza), opisi zemalja Čerkeza i Svana, različite bilješke o Kavkazu, sakupljene svanske pjesme i legende, tiskani putopisi drugih putopisaca (Bergea, Pfafa), neki novinski članci i sl.

⁹ Taj je naputak namijenjen istraživanju pravnih običaja u Južnih Slavena. Objavljen je najprije u Zagrebu 1866., a poslije je preveden na više jezika i upotrijebljen je u mnogim zemljama. Bio je to prvi

194/3m

xxv, 3°

Введенье

1. Описание количества народонаселения сукхумскаго округа по основнымъ въ составленіи мужескаго и женскаго пола и духовенства въ раздѣленіи ея на губерніи, епархіи и мурзьянскія волости и 2. Число жителей по возрасту, вѣданию описанъ церквей и приходовъ чина мѣстныхъ и чина высшаго вѣданаго употребленія по раздѣлу системы правительствъ.

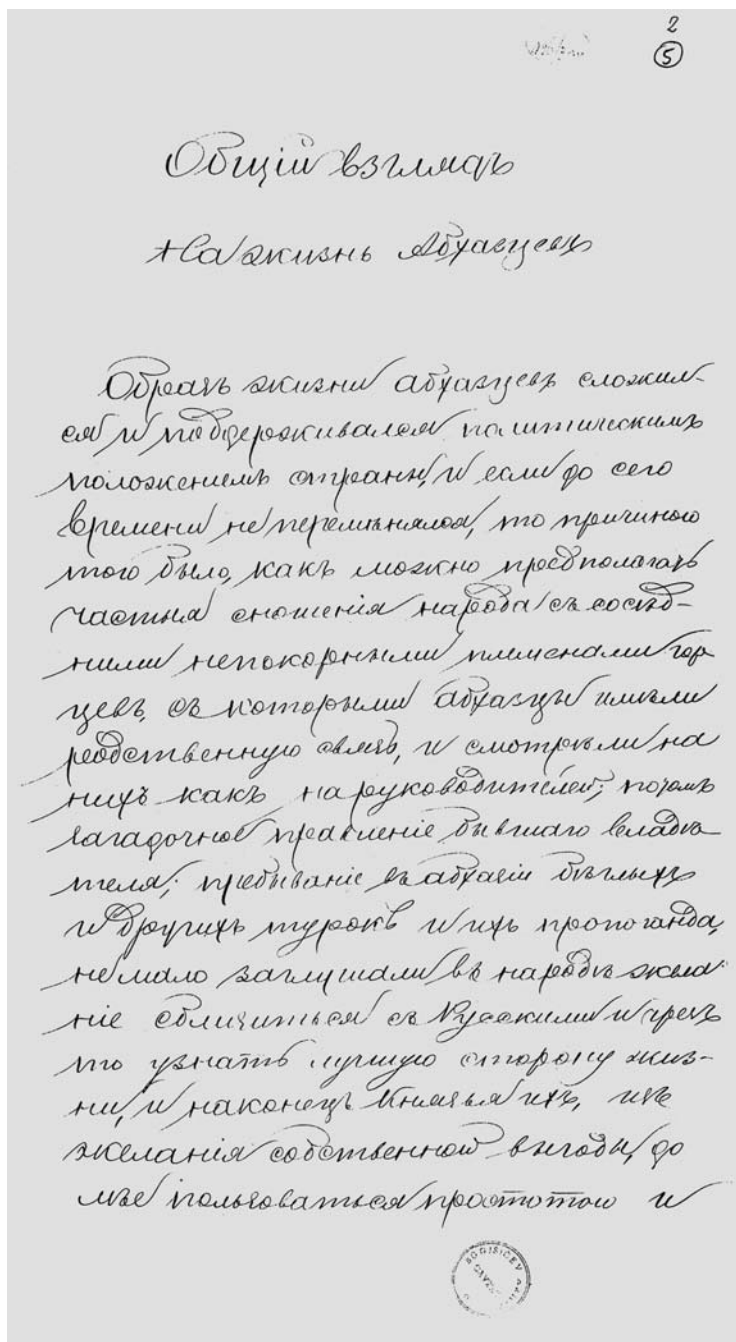
С о с л о б а

Какого вѣданаго рода населеніе	Кутаисск.		Варшавск.		Мелитинск.		Новороссійск.		Въ раздѣленіи по вѣданию		Мингринск.		Духовнаго чина		Итого			
	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.	мужск.	женск.		
Продовольственаго	7	10	46	42	122	112	1526	1294	321	155	121	76	26	31	9	17	2182	1767
Манифестнаго	135	109	154	144	24	31	5768	4579	947	682	355	309	44	..	1647	5874
Итого	142	119	180	186	146	143	6394	5873	1168	837	476	385	26	31	57	17	3829	7441
Всего мужескаго и женскаго пола																	16470	
Примечаніе: число вѣданаго чина мѣстныхъ и чина высшаго вѣданаго употребленія по раздѣлу системы правительствъ.																		

СОЮЗЦЕНТРАЛЬНЫЙ АРХИВЪ

Slika 1. Dio tablice iz popisa stanovništva Suhumskoga okruga

Fig 1 Part of the table with census data of Sukhumi district

Slika 2. Stranica rukopisa (1)

Fig 2 Page of the manuscript (1)

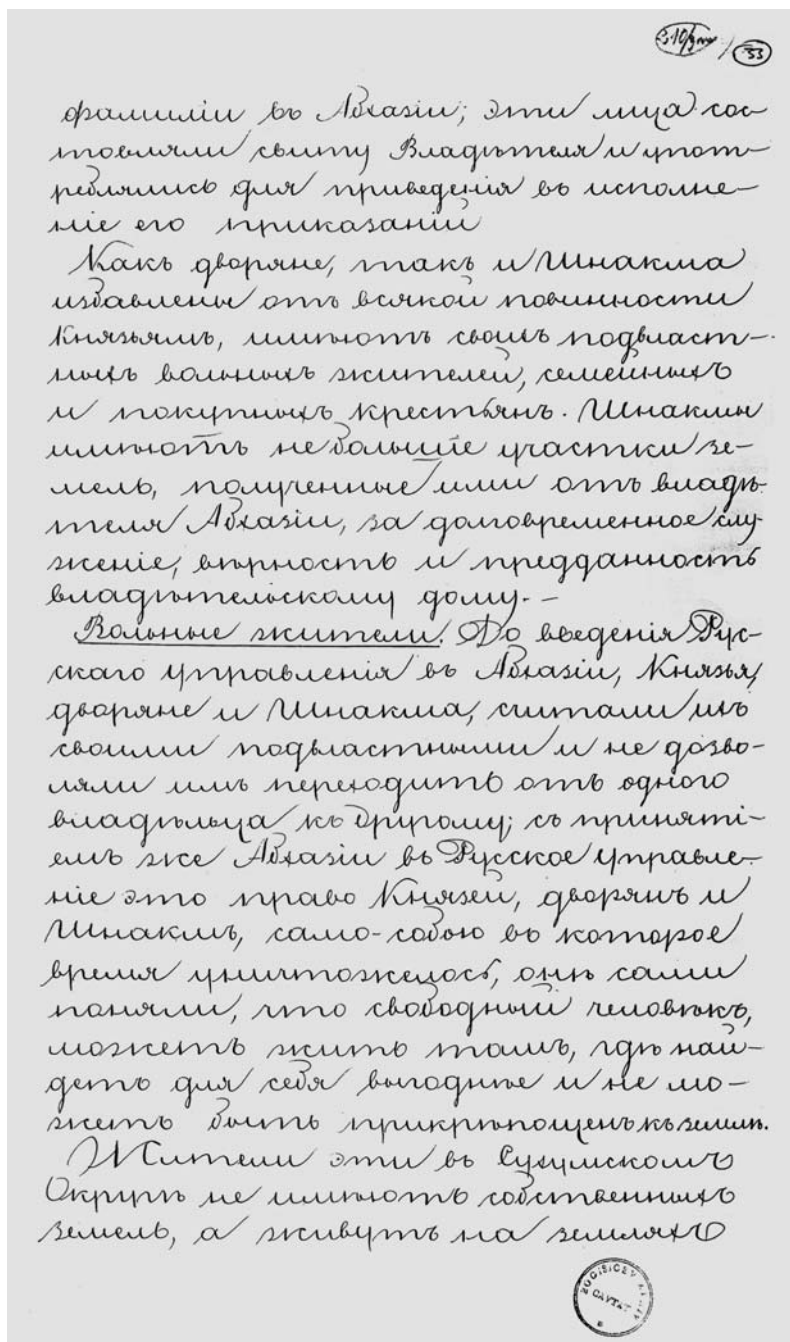
ime, ubrzo je postao svjestan da nije dovoljno poznao složene strukture vrlo različitih društveno-pravnih odnosa i kultura kavkaskih naroda, kod kojih su »razlike u običajih tol velike, da ih nije moć nikako stjerati pod obćenite kalupe« (Bogišić, 1880: 5). Stoga je taj »slavenski« naputak proširio na oko tisuću pitanja i odgovora o običajno-pravnoj praksi i tradicijskoj kulturi naroda na Kavkazu (Bogišić, 1874). I ondje je, kao i tijekom istraživanja pravnih običaja Južnih Slavena, za anketno ispitivanje odabrao veći broj učenih osoba (npr. svećenika, mjesnih učitelja ili profesora, liječnika, učenijih činovnika), na čijim je odgovorima, pisanim ili usmenima, temeljio svoje zaključke.

Zbog različitih rukopisa (Bogišićeva i njegovih prepisivača) unutar istoga nepotpisanog spisa, ako se ne iščita cijeli sadržaj, katkad može biti vrlo teško razlučiti je li riječ o autorskom Bogišićevu zapisu ili o prepisanom tekstu iz kojega drugog dokumenta. Takav je slučaj i s (u ovom radu analiziranim) rukopisom o stanovništvu Suhumskoga okruga, koji nosi jednostavan naslov: *Podaci o broju stanovnika u Suhumskom okrugu*. Može se, međutim, pretpostaviti da je dio rukopisa zapravo prepisan iz popisa stanovništva,¹⁰ a dio je prijepis nečijega neautoriziranog teksta iz 1865., dakle odmah nakon uspostave ruske uprave u Suhumskom okrugu. Takav se zaključak nameće iz činjenice da se autor na dva mjesta u tekstu osvrće na »prošlu 1864. godinu.« Valja ponoviti da je Bogišić putovao po Kavkazu tek 1872. godine, što potvrđuje pretpostavku da rukopis nije njegov autorski zapis. Ipak, vrijednost rukopisa smatra se značajnom jer se u njemu s tri različita, a opet povezana, aspekta opisuju Abhazi. Najprije se daje opći pregled načina života Abhaza u 19. st., opisuju se njihova vjerska i radna obilježja (geografski aspekt), zatim se predočavaju odnosi u društvu i unutar obitelji, što omogućuje i širi uvid u tradicijsku kulturu abhaskoga društva toga doba (etnološki aspekt), a na kraju se iznose primjeri rješavanja sporova, odnosno najčešća nedjela i kazna za njih (običajnopravni aspekt). Posebno su vrijedni dijelovi teksta u kojima autor iznosi svoje stajalište prema Abhazima i prema uvođenju ruske uprave u Abhaziji.

Cijeli dokument (XXVI, 3m) ima 77 stranica, a napisan je trima različitim rukopisima. Sadrži više tabličnih priloga s popisima stanovnika prema staležima, vjeroispovijesti i spolu te izvješće o broju stoke. Rukopis je strukturiran vrlo sustavno s

takav sveobuhvatni upitnik o pravnim običajima ne samo u ovome dijelu Europe nego i u Rusiji. Prijašnji ruski upitnici bili su vrlo kratki i nepotpuni (Bogišić, 1880). Metodu neposrednog i sveobuhvatnog anketiranja Bogišić je toliko razradio da ga se doista može smatrati jednim od vodećih, ako ne i vodećim, istraživačem anketarom onoga doba. Za potrebe pisanja crnogorskoga zakonika, njegova je anketa narasla na oko 2000 pitanja (Dictionnaire International des Folkloristes Contemporains, 1902).

¹⁰ Premda se u rukopisu ne navodi kada je proveden popis, vjerojatno je to bilo sredinom 19. st. Prema nekim izvorima, u Rusiji je 1858. izvršen popis stanovništva, no teško je reći koje je dijelove Rusije zahvatio i kako se provodio. Prvi i jedini popis u carskoj Rusiji bio je onaj iz 1897. Prema njemu, abhaskim je narječjem (jezikom) govorilo 72 103 stanovnika (http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=3), a kako je popis bilježio broj stanovnika prema materinskom jeziku, a ne prema nacionalnosti, može se reći da je iznesen podatak najbliži stvarnom broju Abhaza tijekom popisne godine. Ipak, za stanovništvo Abhazije, tj. u to doba Suhumskoga vojnog okruga, postoje podaci za 1886. godinu.

Slika 3. Stranica rukopisa (2)

Fig 3 Page of the manuscript (2)

jasno odijeljenim, smislenim, logičnim poglavljiima i potpoglavljiima, što uvelike olakšava njegovu analizu. U ovom će se radu analizirati prvi dio toga rukopisa, onaj koji se odnosi na obiteljski i društveni život Abhaza. Cilj je rada kroz širi geografski i povijesni kontekst dati podrobniji uvid u tradicijsku kulturu abhaskoga stanovništva u 19. st., a posebno u lokalne društvene odnose. Pritom će se komparativnom analizom naglasiti razlike koje su nastale prije i nakon uspostave ruske uprave 1864. na koje upućuje autor teksta. Kako bi se to ostvarilo, tekst će se analizirati prema izdvojenim poglavljiima u rukopisu, ali nešto drukčijeg redoslijeda, dakle, ne onako kako se pojavljuju u izvornom tekstu.

Način života i navike Abhaza

Prema rukopisu *Podaci o broju stanovnika u Suhumskom okrugu*,¹¹ način života abhaskoga puka¹² uvelike je ovisio o trenutačnom političkom stanju u zemlji, koje su u 19. st. obilježili ratovi s carskom Rusijom i prelazak iz vladavine abhaskih kneževa u područje pod ruskom upravom,¹³ zatim o odnosima sa »*usjednim nepokorenim gor-*

¹¹ Područje koje je sredinom 19. st. obuhvaćao Suhumski okrug vrlo je teško točno odrediti jer u dostupnoj literaturi i izvorima ne postoji karta toga okruga, odnosno podjele Abhazije na manje teritorijalne jedinice prije 1850-ih. Ono što se uspjelo pronaći uglavnom je u velikoj mjeri različito. Podaci o broju stanovnika i površini ne podudaraju se jer, kako se daje zaključiti, i područje koje je zahvaćao Suhumski okrug tijekom vremena se mijenjalo. U nekim se izvorima govori o cijeloj Abhaziji kao Suhumskom vojnom okrugu, koji je 1864. priključen Rusiji (HE, sv. 1, 1999). Prema podacima o stanovništvu iz rukopisa (vidi bilješku 10), ukupan broj stanovnika 32 naselja Suhumskoga okruga iznosi 16 470, a odnosi se na ruralno područje oko grada Suhumija, ali bez većih naselja, poput Suhumija, Očamčire, Gudaute, Gagre, Tkvarčelija, Galija. Stanovnici su živjeli u 2826 kućanstava (*dimova*). Prema popisu 1886., Suhumski je okrug zapravo Suhumski vojni okrug bez naselja Suhumija, Očamčire i Gudauta, a sastoji se od četiriju *učastoka* (sektora). U Suhumskom okrugu tada živi 67 846 st. (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html>). Godine 1916. u Suhumskom okrugu popisano je 197 593 stanovnika (<http://abhazia.com>). Navedeni izvor nudi podatke i za kasnije popise stanovništva, a zanimljivo ih je proučiti jer se kroz njih može pratiti promjena teritorija pod pojmom Suhumskoga okruga (uezda, rajona). Tako prema popisu iz 1926. SSR Abhazija (201 016 st.) dijeli se na grad Suhumi i pet *uezda*, od kojih je jedan Suhumski uezd, sa 55 529 st. Popisom iz 1939. godine Abhaska ASSR (311 885 st.) podijeljena je na grad Suhumi i pet *rajona*, od kojih je jedan Suhumski rajon, sa 77 925 st. Prema posljednjem popisu iz 2003. Abhazija se dijeli na grad Suhumi i sedam *rajona*, od kojih je jedan Suhumski rajon, sa 11 747 st. Iz svega navedenoga proizlazi da se ne može sa sigurnošću reći na koji se teritorij odnose brojčani podaci (koje je autor rukopisa očito prepisao iz popisa stanovništva) te opisi života i kulture stanovnika Suhumskoga okruga sredinom 19. st., o kojima će biti riječ u ovome radu. Ipak, zbog naizmjenične uporabe obaju teritorionima, pretpostavlja se da se pod pojmom Suhumski okrug u rukopisu misli na cijelu Abhaziju. Jedino se može sa sigurnošću utvrditi činjenica da se podaci iz preuzetoga popisa odnose isključivo na ruralno stanovništvo i manje seoske zajednice, poput sela/zaseoka Ačadara, Babišira i dr., jer nedostaju podaci za grad Suhumi i ostala veća naselja.

¹² Abhazi (Apsua) su narod koji živi uglavnom na istočnoj obali Crnoga mora, najviše u Abhaziji (oko 94 000 stanovnika), manje u Turskoj (4000–40 000), Rusiji (oko 11 000), Gruziji (3500) i dr. (2003). Daljnji su srodnici Čerkeza. Abhaski jezik pripada sjeverozapadnoj porodici kavkaskih jezika.

¹³ Kneževina Abhazija postala je 1810. protektorat carske Rusije. U razdoblju 1829–42. carska je Rusija postupno osvajala dijelove abhaskoga teritorija. Tako su do 1842. pod rusku vlast došli sjeverni i

štačkim plemenima, s kojima su Abhazi bili u srodstvu te su ih gledali kao vođe», o odnosima s doseljenim stanovništvom, osobito s »izbjeglim i drugim Turcima, čiji je utjecaj u narodu znatno zatirao želju da se dođe do zblizavanja s Rusima i da se kroz to upozna bolja strana života«, o odnosu vlastitih knezova i običnoga puka, u kojem su »knezovi težili samo vlastitoj koristi, pa su zloupotrebljavali priprostost i čudorednu iskvaorenost puka, koja je ometala svaki možebitni razvitak, kako u moralnom, tako i u svakom drugom pogledu«, ali i o navikama koje su stanovnici do tada stekli: »Stanovništvo je naviklo na to da se bespogovorno prepušta volji svojih knezova, pokoravajući im se u svemu, mirilo se sa svojim teškim stanjem, na koje se, štoviše, svatko naviknuo od malih nogu.«

Iz daljnjeg opisa nekih osobina abhaskoga puka može se iščitati prilično kritično stajalište i nesklonost autora rukopisa prema Abhazima. To se više negativno nego pozitivno stajalište provlači kroz cijeli tekst, što će se ilustrirati mnogobrojnim citatima. Osobito se to uočava u dijelovima rukopisa u kojima se neposredno uspoređuje život u Abhaziji prije i nakon uspostave ruske vlasti. Tako autor već na početku rukopisa nedvosmisleno i bez ustezanja piše o Abhazima kao lijenim i nehajnim ljudima: *»Skromnost i nezahtjevnost stanovništva što se tiče boljih životnih uvjeta doveli su do toga da su njihove nastambe, odjeća i hrana posve skromni i oskudni. Pa ipak, kako su oni pretežnim dijelom stanovali blizu šuma, uvijek su mogli imati ugodan i zagrijan stambeni prostor. Lijenost u životu stanovnika onemogućavala im je da se dovoljno bave poljodjelstvom i drugim praktičnim djelatnostima. Nehaj i neshvaćanje koristi od gospodarstva potječe od njihove urođene, a djelomice i nametnute navike – ne živjeti sjedilačkim životom, već, pretežno besposleno, živjeti slobodnim životom.«* Prema rukopisu, takav je opušten odnos prema radu i životu odraz *»njihovog nemirnog načina života, koji je stečen čestim bunama i međusobnim svađama (npr. u ratovima s Gruzijcima, Megrelima, Osmanlijama, Rusima, op. a.), zbog kojih su nerijetko morali napuštati svoju domovinu.«*

Gospodarska osnova Abhazije

U mirnodopskim razdobljima Abhazi su se, premda nedovoljno i previše opušteno prema ocjeni autora rukopisa, bavili nekim osnovnim djelatnostima nužnima za preživljavanje. Na gospodarsku su osnovu u Abhaziji, kako u prošlosti tako i danas, ponajprije utjecale vrlo raznolike prirodno-geografske značajke toga područja. Na krajnjem je sjeveru zemlje snijegom i ledom pokriveno planinsko područje Velikoga Kavkaza (s nekim isponima višima od 4000 m), niz čije se duboke riječne doline

južni dijelovi zemlje. No tek 1864., kada je potpuno ukinuta vlast lokalne plemićke dinastije Šervašidze i kada Abhazi više nisu smjeli sami upravljati svojom zemljom, cijela je Abhazija, kao Suhumski vojni okrug, priključena Rusiji.

bogate vodom sa sjevera spuštaju hladniji vjetrovi, stvarajući surovije životne uvjete. To planinsko područje zauzima tri četvrtine ukupne površine Abhazije. Ondje, u izoliranim, disperznim, sitnim naseljima kavkaskoga predgorja, uzgoj stoke (krava i ovaca) glavni je oslonac preživljavanja. Transhumantno stočarenje bilo je, a i danas je gdje gdje, jedini način stočarenja. Upravo je transhumanca poticala interakciju, pa su zahvaljujući njoj u ravninama najprije nastala povremena, a potom i stalna naselja (O'Loughlin at al., 2007). S druge pak strane, niža hipsometrijska obilježja južnoga, obalnog dijela Kolhidske nizine i utjecaj Crnoga mora sa zapada, koji donosi toplija strujanja, više padalina i subtropske klimatsko-vegetacijske značajke, stvaraju bolje uvjete za razvoj poljoprivrede. Tako se na razmjerno malenom abhaskom prostoru (oko 8660 km²) prostiru i nenaseljeni predjeli visokoga gorja, i guste obalne šume, i nasadi čaja, duhana, južnoga voća (čak i citrusa), vinove loze, kukuruza. O obilježjima abhaskog poljodjelstva u 19. st., koje je zbog navedenih prirodno-geografskih obilježja od uvijek više bilo vezano za niže predjele, u rukopisu se navodi: *»Abhazi obrađuju zemlju u veoma ograničenoj mjeri, samo toliko da se, uglavnom za jednogodišnju ishranu svojih obitelji. Višak se dijelom ostavi za sjeme za naredne godine, a dijelom namijeni za prodaju ili zamjenu za druge namirnice ili ostale obiteljske potrebe, kao što su platno, sol i druge potrepštine koje se koriste u abhaskim kućanstvima. Njihovo se poljodjelstvo svodi samo na sjetvu kukuruza, žitarica i graha, koji se siju u neznatnim količinama. Nemaju oni na umu da se velike zalihe kukuruza uvijek mogu prodati u Turskoj, gdje za njim vlada neograničena potreba, osobito kad podbaci urod žitarica.«*

I ostale su gospodarske djelatnosti u Abhaziji u to doba bile slabo razvijene. U izvješću o broju stoke piše da se u cijelom okrugu najviše uzgajaju ovce (20 376), zatim koze, krave i bikovi, bivoli i konji. Nadalje se navodi podatak da, s obzirom na broj stanovnika (16 470), u Suhumskom okrugu postoji samo 8000 košnica, te se zaključuje da je pčelarstvo vrlo neiskorišteno. U nekim aulima Suhumskoga okruga stanovnici su se bavili i svilarstvom, ali u veoma ograničenim količinama. Zanimljivo je objašnjenje nedovoljnog uzgoja pamuka: *»Na to je direktno utjecao bivši vladar, koji je branio uzgoj pamuka, uz izliku da to može uzrokovati sušu, po principu – što će se više zasijavati pamuk, to će kiše biti manje, pa će zasijane žitarice propasti zbog suše.«* Što se obrtništva i trgovine tiče, iz rukopisa se saznaje da, osim kovača, manjeg broja zlatara, filigranista i majstora oružarskog obrta, pravog, organiziranog obrtništva u 19. st. u Abhaziji nije bilo. Trgovina se pak svodila na prodaju neznatnih količina kukuruza, kože, palmına i orahova drva, te na sitnu trgovinu voskom, medom i sirom.

Vjerski sastav stanovništva

U rukopisu se na više mjesta ističe da je način života Abhaza bio prilično nemilosrdan i nemiran. Zaključuje se da su ih takve životne prilike postupno udaljavale od iskazivanja vjerskih osjećaja, a ako je do njih ipak došlo, bili su to izmiješani

osjećaji i tradicije dviju glavnih vjeroispovijesti. Nadalje se utvrđuje da prema vjerskome sastavu većinu Abhaza čine muslimani. Islam su u neke dijelove Abhazije »donijeli nepismeni, izbjegli Turci, koji su slijedili običaje i vjeru prijašnjeg vladara« u 16. st., kada je Abhazija, nakon kratkog razdoblja samostalnosti (od 1462. do 1570-ih), došla pod vlast Otomanskoga Carstva, unutar kojega je uspjela zadržati niži stupanj autonomije. Pravoslavnu vjeru Abhazi su prihvatili mnogo prije, za vladavine bizantinskoga cara Justinijana I. u 6. st., ali su dolaskom Osmanlija postupno (16–18. st.) prelazili na islam.¹⁴ Prema rukopisu, 1860-ih kršćanstvo je ispovijedala četvrtina ukupnoga stanovništva,¹⁵ »ali je teško odrediti shvaćanja tih kršćana i uopće njihove religiozne poglede na svoj život.« O odnosu abhaskih muslimana i kršćana dalje se navodi: »U suživotu s muslimanima, živeći s njima jednakim načinom života, oni se razlikuju od njih samo po kršćanskom imenu. Mnogi su kršćani, radi jačeg zbližavanja ili zbog rodbinskih veza s Abhazima muslimanske vjere, prelazili na islam, dok se u pogledu stečenih navika, sklonosti, karakternih crta i uopće načina života nimalo nisu razlikovali od svojih muslimanskih sunarodnjaka. Stoga su im i životni pogledi posve jednaki.«

Taj se zaključak potkrepljuje primjerom sela iz Suhumskog okruga: »U to je vrijeme nekoliko manjih aula (sela, op. a.) bilo naseljeno pretežno Abhazima kršćanima. No, u tim se aulima ne može uočiti ništa po čemu bi se kršćani svojim životom razlikovali od ostalih Abhaza. Kuće i njihov raspored u aulima jednako je porazbican kao i u svih drugih Abhaza, te kao da je rezultat želje da se svatko bavi svojim imanjem i da živi kao izdvojen gospodar.« Ipak, koliko god je život običnih ljudi, bez obzira na njihovu vjeru, tada bio ili se činio sličnim ili gotovo istim, valja podsjetiti da je rukopis pisan u doba velikih političkih, socijalnih, kulturnih i vjerskih promjena na Kavkazu, koje su bile u uzročno-posljedičnoj vezi upravo s razlikama između tih dviju glavnih vjerskih skupina. O tome će više riječi biti poslije.

Staleška podijeljenost abhaskoga društva

Abhasko se društvo u prvoj polovici 19. st. dijelilo na staleže: plemstvo (knezo-vi i drugi plemići), *šnakme*, pučani slobodnjaci, *obiteljski seljaci* (koji su imali vlastitu imovinu), *dvorišni seljaci* (koji nisu imali vlastitu imovinu) i svećenstvo.¹⁶ Ondje su

¹⁴ Osmanlije su iz Abhazije protjerali Gruzijci u 18. st. Tada je na vlast novostvorene samostalne kneževine Abhazije došla obitelj Šervašidze. U drugoj polovici 18. st. i obitelj Šervašidze djelomično je prešla na islam i podupirala susjedne muslimanske Osmanlije, dok je dio obitelji i dalje ispovijedao pravoslavlje te se priklonio carskoj Rusiji.

¹⁵ Prema ovdje analiziranim podacima o broju stanovnika Suhumskog okruga, od 16 470 stanovnika 3949 stanovnika (24%) bili su pravoslavci, a 12 521 stanovnik (76%) bio je musliman.

¹⁶ U Suhumskom se okrugu prema tabličnim podacima iz rukopisa popisani: 261 knez i 366 plemića, koji ukupno čine 3,8% stanovnika, zatim 289 *šnakmi* (ili 1,7%), 12 542 (ili 76,1%) slobodnjaka, 1975 (ili 12,0%) *obiteljskih seljaka*, 861 (ili 5,2%) *dvorišnih seljaka*, 74 svećenika te manji broj Megrela.

živjeli i obespravljani izbjegli Turci, koji su se uglavnom bavili promidžbom i trgovinom, te su, prema autoru rukopisa, »bili bez ikakva obrazovanja i pismenih isprava.« Autor dalje pretpostavlja da su si, živeći u Abhaziji, prigrabili prava kakva su imali učeni šerijatski pravnici (mule), »radi zaštite od izrabljivanja i uvreda«. Budući da nakon uspostave ruske uprave nisu imali valjanih isprava i nisu izražavali želju za prihvaćanjem ruskog državljanstva, odlukom najviših vlasti velikim su dijelom iseljeni iz Abhazije. U sljedećim recima autor objašnjava status i prava pripadnika pojedinih staleža u razdoblju prije dolaska Rusa na vlast u Abhaziji, tj. prije ukidanja kmetstva,¹⁷ te ih gdjegdje uspoređuje sa stanjem nakon 1864.

Kneževskih je obitelji u Suhumskom okrugu bilo pet, a plemićkih osam. Prije uspostave čvrste ruske uprave u Abhaziji 1864., plemstvo, a poglavito knezovi, imali su neograničenu vlast nad narodom i sve prednosti u usporedbi s ostalim staležima. Knezovi su pamtili svoje podrijetlo i čuvali svoj rod, te su zato izbjegavali bračne veze s drugim staležima. »Iznimka je bila jedino glasovita abhaska plemićka obitelj Margani, koja je mogla svoje sinove ženiti kneginjama i svoje kćeri udavati za knezove.« I knezovi i plemići vodili su besposlen život te su držali da je ponižavajuće baviti se kakvim poslom ili voditi gospodarstvo, pa su »do najnovijega doba živjeli od davanja koje su dobivali od svojih podanika« i nasljedstva.

Šnakme su bili pripadnici staleža koji je u staleškoj hijerarhiji bio iznad pučana slobodnjaka, pa su se mogli ženiti plemkinjama. Bili su nasljednici onih koji su služili abhaskoj nasljednoj obitelji. Činili su vladarevu svitu, a dužnost im je bila paziti da se izvršavaju njegove zapovijedi. Šnakme su imali manje zemljišne posjede, koje su dobili na dar od abhaskoga vladara za dugogodišnju službu, vjernost i odanost vladarskomu domu. Kao ni plemići, ni šnakme nisu bili podložni knezovima, a imali su pravo vlasti nad slobodnjacima, obiteljskim i dvorišnim seljacima. Nakon 1864. to se pravo postupno izgubilo, jer su knezovi, plemići i šnakme shvatili »da slobodan čovjek može živjeti tamo gdje će mu to donositi korist, te ga oni stoga ne mogu držati u ovisnosti.«

Prije uvođenja ruske uprave u Suhumskom okrugu, slobodni pučani nisu imali vlastitu zemlju, već su živjeli na zemlji koja je pripadala knezovima, plemićima ili šnakmama. Slobodne su pučane ovi pak smatrali svojim podložnicima, pa im je bilo zabranjeno prelaziti od jednoga gospodara k drugome. Za korištenje njihove zemlje slobodnjaci su morali davati naknadu, visina koje je ovisila o tome je li vlasnik zemlje bio knez, plemić ili šnakma. Naknada se podmirivala na više načina, a jedan od njih bio je rad na zemlji. Tako se u rukopisu navodi da »svaki dim (kućanstvo, op. a.) pučana slobodnjaka tri dana u godini mora odraditi za svoga gospodara. Jedan dan početkom proljeća, za vrijeme sjetve. Da bi se, uz upotrebu gospodareva sjemena, uzorala i zasijala gospodareva polja onim što ovaj zatraži, svaki dim slobodnjaka koji živi na gospodarevoj zemlji, a suglasno

¹⁷ Kmetstvo je u Rusiji ukinuo veliki reformator car Aleksandar II. 1861. godine. U Abhaziji je ukinuto 1870.

prethodnoj odredbi svoga gospodara, na cjelodnevno raspolaganje mora dati jednog muškarca i jednog dječaka, te ako ima radnu marvu, i par bivola ili bikova. Drugi put se okupljaju kad treba okopati kukuruz i odstraniti korov, a treći put kad je vrijeme za žetvu žitarica, koje gospodaru odvoze njegovi seljaci. U oba se slučaja na cjelodnevnom radu okuplja po jedan čovjek po dimu. U slučaju pak da gospodar nema svoje seljake, ili su oni presivomašni, pa se žitarice ne mogu dopremiti u gospodareve žitnice, tada na njegovu zapovijed to učine slobodnjaci. Sve te dane gospodar mora hraniti težake dvaput dnevno.»

Poljoprivredni proizvodi i uzgojena stoka također su se davali gospodaru kao dio naknade za korištenje njegove zemlje. Svako kućanstvo slobodnjaka »svojem gospodaru mora dati jedno janje ljeti, a jednog ovna ili jarca zimi. Oni slobodnjaci koji nemaju ovce, moraju platiti novcem u njihovoj protivvrijednosti. Od puke sirotinje gospodar ne uzima ništa. Podložnici šnakma daju samo jednog ovna i dva vjedra vina.« Osim spomenutih obveza slobodnjaka prema svojem gospodaru, »svaki dim na godinu plaća svome gospodaru još između pet i osam mjera kukuruza. Kada se udaje kći pučana slobodnjaka, otac ili braća moraju dati svom gospodaru jednu kravu. U tom slučaju gospodar gotovo uvijek mladenki nešto pokloni.« Ako je gospodar putovao iz sela, njegovi su ga slobodnjaci koji su imali konje morali pratiti na tom putu, odnosno, morali su tijekom putovanja biti njegova svita. Ako pak u slučaju smrti u domu slobodnjaka nije ostalo muških potomaka, sva imovina prešla je u gospodarevo vlasništvo, pri čem se manji dio izdvojio u korist žene i njezinih kćeri.

Kako je već rečeno, slobodnjaci koji su živjeli na zemlji što je pripadala obitelji Šervašidze davali su veću naknadu od seljaka koji su živjeli na zemlji ostalih knezova ili plemića, jer se smatralo da su općenito živjeli bolje od drugih. Tako su oni morali »vlastitim sredstvima svake godine uzorati zemlju svoga gospodara, zasijati ondje žitarice, te ih potom požeti i dopremiti ih svojim kolima do gospodara.« Ako se zbog nekih razloga gospodareva zemlja te godine nije obrađivala, od svakog su se dima slobodnjaka uzimala do dva voza kukuruza u klip. Osim toga, svako slobodnjačko kućanstvo moralo je na godinu dati 16 vjedara vina, ili 16 rubalja u novcu, ili nešto drugo što je bilo u istoj protivvrijednosti, te jednu kravu.¹⁸

Seljaci su bili pripadnici staleškoga sloja koji je doslovno pripadao knezovima, plemićima, šnakmama i slobodnjacima.¹⁹ *Obiteljski seljaci* mogli su posjedovati nešto

¹⁸ Obavezu davanja jedne krave knezovi Šervašidze odredili su tek poslije, jer su uvidjeli da »kada bi knezu dolazili gosti, morala se zaklati najbolja krava koja se u tom trenu negdje mogla pronaći. Gospodar pritom za tu kravu nije davao nikakvu naknadu. Kada su se ljudi tomu počeli opirati, knezovi Šervašidze zamolili su vladara Abhazije da okupi starješine iz susjednog okruga kako bi oni riješili tu situaciju. Molba je bila prihvaćena i postavljeni su starješine iz Abživskog okruga, koji su, umjesto da ukinu taj zastarjeli običaj zbog kojega seljaci nisu više htjeli uzgajati valjanu stoku, odlučili da je jednostavnije da se na godinu iz svake staje gospodaru obavezno daje po jedna krava. Tako je odlukom starješina običaj povremene davanja krave postao godišnjom obavezom slobodnjaka prema knezovima Šervašidze.«

¹⁹ Prema ovdje analiziranom popisu stanovništva, u Suhumskom je okrugu sredinom 19. st. bilo 2840 seljaka i 710 gospodara, što je prosječno 4 seljaka po gospodaru. Ipak, taj se broj znatno razlikuje od

imovine. Taj su stalež činili muškarc, žene i njihovi potomci iz nekadašnjih susjednih gorštačkih naroda, primjerice Ubiha, koji su kupovinom zapravo postali svojevrсни plemićki robovi. Stoga je svaka seljačka obitelj u radnom dijelu godine morala »tri dana u tjednu sa svojom marvom raditi u korist svoga gospodara, a tri dana raditi za sebe.« U drugom, uglavnom zimskom, dijelu godine »muškarc obavljaју sitne poslove za gospodara, kako im on odredi, a žene, izmjenjujući se, pripremaju hranu u gospodarevu domu.« Posebno se postupalo prilikom udaje kćeri ili ženidbe sina obiteljskoga seljaka. Tako se u rukopisu ističe: »Kćeri seljaka moraju služiti u kući svoga gospodara do svoje udaje. Prilikom njihove udaje, miraz (kalim), koji po narodnom običaju ženik plaća za mladenku, pripada gospodaru. Ako je gospodar iz nižeg staleža, za seljačku mladenku dobiva 8–20 krava.²⁰ Ako se pak ženi sin seljaka, dio kalima koji on mora platiti gospodaru svoje mladenke, po običaju, plaća njegov gospodar.« Ako je netko uzeo seljaka u službu za svojega pastira, tada je polovica pastirove nadnice išla njegovu gospodaru. Pastir je po pravilu morao služiti barem pet godina. Svaka seljačka obitelj koja je služila kod knezova iz obitelji Šervašidze zimi je dva tjedna morala hraniti par gospodarevih konja i jednoga konjušara.

Autor ističe da su prije uvođenja ruske uprave u Abhaziji vlasnici obiteljskih seljaka nerijetko iz podaničkih obitelji izdvajali jednog ili dva čovjeka u svrhu prodaje, npr. zbog podmirenja duga. »Međutim, sada im je to pravo uskraćeno. Dopusšteno im je da se samo u slučaju prijeko potrebe seljaci prodaju, i to zajedno sa cijelom obitelji, kako se ona ne bi razdvajala.«

Dvorišni seljaci bili su ljudi bez ikakve imovine (bezemljaši), koji su živjeli u domu svojega gospodara i njemu služili. Podložni, obespravljeni dvorišni seljaci služili su u domovima knezova, plemića, šnakma, pučana slobodnjaka, pa čak i obiteljskih seljaka. Moglo ih se steći kupnjom ili su prelazili od jednoga gospodara k drugome kako bi se naplatili dugovi. Autor rukopisa dalje opisuje njihov položaj u društvu prije i nakon uspostave ruske uprave: »Ti seljaci do danas (do 1864., op. a.) nisu imali nikakva ljudska prava, pa ih je njihov gospodar u nastupu bijesa mogao čak i ubiti, ne odgovarajući za taj čin ni pred kime. Ako je gospodar oženio takva svoga seljaka istom takvom seljankom, njihovu je djecu uvijek imao pravo prodavati po vlastitu nahodanju. Mogao je i rastaviti ženu od muža prodajući ih raznim vlasnicima, ili ih odvojeno davati vjeronjicima za podmirenje duga. Sada gospodari više nemaju to pravo, već, dopustivši takvu ženidbu, prevode ih u razred obiteljskih seljaka koji mogu posjedovati imovinu. To se događalo i ranije, ali veoma rijetko, tj. samo onda kada bi seljak na neki način uspio zaslužiti povjerenje svoga vlasnika.«

staleža do staleža. Tako je knez prosječno imao 13 seljaka (kršćanski knez čak 25), plemić i šnakma 8, a slobodni pučanin 2,5 seljaka. Iz popisa se daje zaključiti da je muslimanskih seljaka i njihovih gospodara bilo tripud više u odnosu na pravoslavne, što zapravo odgovara odnosu muslimana i kršćana u to doba.

²⁰ Knezovi iz obitelji Šervašidze za svoje seljanke od njihovih mladoženja nisu uzimali kalim, ali se zato bez pristanka svojega gospodara one nisu smjele udati, već su često postajale dijelom miraza koji se davao prilikom udaje gospodareve kćeri ili sestre.

Odnosi unutar obitelji

Obiteljski život Abhaza u 19. st. imao je mnogo specifičnosti.²¹ Otac je bio glava obitelji i uvijek mu se odavalo puno poštovanje, ali gotovo nikada to nije pratile i obiteljska ljubav. Takav se odnos razvio zbog toga što je svaki otac, a osobito je to bio slučaj s knezovima i vlastelom, slao svoju djecu na odgoj u kuće drugih knezova i vlastele, a katkad čak i u kuće pučana slobodnjaka. Glavni razlog takva odgoja bio je uvriježeno shvaćanje po kojem je »predavanje« djece na odgoj u tuđu obitelj pomagalo zbližavanju dviju obitelji. Djeca su ondje boravila uglavnom do svoje četrnaeste godine, te stoga zapravo nisu poznavala svoje roditelje, a pogotovo majku: *»oca povremeno viđaju, a kad se takvi susreti oca s djecom dogode, otac nikad ne iskazuje nježnost prema djeci. To se u narodu još uvijek smatra slabošću muškog karaktera.«* Iz toga proizlazi da su djeca, s obzirom na to da su se rijetko vidala s ocem i nisu imala prilike osjetiti njegovu nježnost, očeve doživljavala kao tuđince. U njima se razvijao osjećaj ljubavi za svoje odgajatelje i taj je osjećaj ostajao trajan. Podupiralo ga je i pravilo da se *»poštuju svoji odgajatelji i da ih se štiti kao samoga sebe.«* Očevima je pripadalo ono poštovanje i uobičajena poniznost koju su im djeca bila dužna iskazivati. Tako, na primjer, *»u očevoj prisutnosti sin bez njegova dopuštenja neće sebi nikad dopustiti da sjedne, bez obzira na svoju dob, pa bio on i postariji obiteljski čovjek. Isto se takvo poštovanje iskazuje i starijoj braći, čak i u slučaju da se međusobno ne vole.«*²²

S duge pak strane, žene su u obiteljskom životu Abhaza bile uskraćene poštovanja kakvo se danas poznaje i nisu imale pravo glasa u rješavanju važnih životnih pitanja. Ipak, nitko ih nije smio bezrazložno vrijeđati. Obiteljske dužnosti žena je morala *»sveto ispunjavati«*. Žene su, bez obzira živjele one u široj ili užoj obitelji, morale obavljati i mnoge poslove izvan kuće: raditi u polju, donositi vodu, nositi teret, hraniti stoku, ići u mlin i sl. Razvod braka abhaski je muškarac mogao uvijek zatražiti, ali ne bez ozbiljnog razloga ili obostranog pristanka. Po muslimanskom zakonu, abhaski muževi mogli su imati sedam žena, ali to pravo uglavnom nisu koristili. Neki muškarci imali su dvije žene, ali samo u slučaju ako je prva žena dala svoj pristanak, i u tom bi slučaju ona ostala glavnom domaćicom u kući.

²¹ Prema brojčanim podacima iznesenim u rukopisu, prosječan broj stanovnika po kućanstvu u 32 naselja iznosi 5,8. Vjerojatno je riječ o užim obiteljima s prosječno troje do četvero djece u slabije razvijenim, tradicionalnim, ruralnim zajednicama planinskih predjela, gdje je nedostatak plodne zemlje bio glavnim razlogom nepostojanja znatno većih, proširenih (zadružnih) obitelji.

²² I danas su u ruralnim zajednicama Abhazije zadržane neke slične društvene norme. Na primjer, muž i žena u javnosti ne pokazuju privrženost, čak ni pred vlastitom djecom. Muškarac pred ocem ne smije pušiti, ni brijeti se. U prisutnosti svekra, snaha bez dopuštenja ne smije govoriti. Žena i ženska djeca rade sve kućanske poslove, a kad dode gost žena i djeca ne sjedaju za stol, već stoje, poslužuju i ne razgovaraju s gostom. (<http://www.everyculture.com/wc/Costa-Rica-to-Georgia/Abkhazians.html>; Nardoy i religii mira – enciklopedija, 2000)

Osobito je zanimljiv način rješavanja problema nevjere u abhaskih muškaraca i žena. Dok su »*svi muževi propusti uglavnom bili dopušteni*«, a sud bi odlučio da se krivac kazni polaganjem pokajničke zakletve,²³ »*ženina nevjera uvijek je povlačila za sobom njezin izgon iz kuće u roditeljski dom, a zavodnika je mogao progoniti muž i najčešće ga ubiti.*« Za ubojstvo čovjeka koji je oskrvnuo obiteljski mir narodni bi sud donosio presudu da ubojica ne podliježe nikakvoj odgovornosti, kako pred rođacima žrtve, tako i pred narodnim sudom. Ako pak ženinu nevjeru muž nije razotkrio i nitko ju nije mogao potvrditi, te je ona ostala samo kao pretpostavka, muž je ženu otjerao njezinim roditeljima. Pritom joj je morao dati određeni dio svojega imetka ili onaj dar koji joj je muž poklonio prigodom vjenčanja (a taj se dar davao sukladno imovinskom stanju).

O krađama

Kao rezultat nestabilnog života, ili upravo zbog toga, abhaski je puk bio primoran odavati se različitim porocima. Jedan od najraširenijih bila je krađa. Tako se napominje da je »*otuđivanje stvari postala jedna od glavnih djelatnosti, a omogućavala im je da se održe na životu.*« Premda proturječno na prvi pogled, krađa je katkad bila rezultat dobre strane njihova ćudoređa, one koja se povezuje sa željom stvaranja ugođe za nenajavljene goste. Naime, gostoljubivost je u puku bila razvijena do krajnjih granica, neovisno o imovinskom stanju domaćina, jer se smatralo da gost donosi zdravlje i sreću. Stoga se načelo velikodušnoga gostoprimstva čak i pravno reguliralo. Sljedeći primjer to potvrđuje: »*Ako bi u kuću nenajavljeno došao gost, pogotovo počasni, Abhaz bi po mjesnomu običajnom pravu morao žrtvovati katkad i ono posljednje što je imao, na primjer, zadnje grlo stoke koju je uzgajao na svom gospodarstvu. Ako bi istodobno došli novi gosti, koje pritom nije mogao valjano ugostiti jer je sve dao prvom pristiglom gostu, odlučio bi se za njihov doček nabaviti stoku krađom iz susjednih aula (sela).*«

Na isti se način kao kod puka gostoljubivost, i s njom povezana krađa, tretirala i opravdavala kod abhaskih knezova. Štoviše, »*u kneževski prihod stečen od imanja ulazio bi djelomice i onaj dio koji je dobiven krađom. U slučaju da se krađa razotkrila, svaki bi od kneževih podanika morao braniti svoga kneza. Međutim, ako se ukralo što god, na primjer koje grlo stoke, iz kneževa doma ili u blizini njegova doma ili čak iz doma gdje se odgajalo njegovo dijete, za to bi knez naznačio krivcu globu od 15 krava ili do 300 grla sitnog zuba, gdjekad i više.*« Kako se iz toga dijela rukopisa može vidjeti, svi su se članovi društva, bez obzira na stalešku pripadnost (i knezovi i vlastela i njihovi podanici), bavili krađama. Najčešće su to činili s velikim oprezom. Ipak, katkad su, napadajući neprijateljske aule oružanom silom, otvoreno prisvajali tuđe vlasništvo. Nakon

²³ O zakletvi, kao uobičajenom sredstvu sudskoga dokaza u Abhaziji, Bogišić piše na primjeru sudske kletve vezane uz ženinu nemogućnost da rodi muškoga potomka i njezinu posljedičnom protjerivanju u roditeljski dom, u: *Stanak po dubrovačkome zakoniku*, str. 223.

napada i razaranja aule, pokorene su stanovnike odvodili u ropstvo, a njihovu imovinu i stoku prodavali ili međusobno dijelili.

Kažnjavanje krađa u Abhaziji prilično je jasno objašnjeno u rukopisu: *»Krađa se u puku otplaćivala također krađom. Takvi su se prekršaji samo u iznimnim slučajevima pretresali pred posredničkim sudom, jer se suđenje smatralo nepotrebnim i skupim procesom.«* Naime, za taj su postupak bivši vlasnici unajmljivali posrednike ili starješine, tzv. *bakaulce*, koji su dolazili u aule radi rješavanja spora. *Bakaulci* su pritom od seljaka zahtijevali hranu za sebe i svoje konje, a od osumnjičenika su naplaćivali visoku globu u korist oštećena vlasnika.²⁴ Zbog toga su seljaci nastojali izbjeći dolazak starješina i skup sudski postupak, pa su međusobno rješavali spor u miru, šaljući jedni drugima jamce.

O ubojstvima

Kako autor rukopisa više puta naglašava, životna su stajališta i vrijednosni sustav Abhazi izgradili pod utjecajem svojeg nespokojnog života, čistih sukoba i seljenja s jednog mjesta na drugo. U takvim su životnim uvjetima teška kaznena djela, ubojstva, bila vrlo česta, bilo ona do kojih je dolazilo u napadima na druge aule kako bi se prisvojila tuđa imovina, ili ona ubojstva koja je zahtijevala krvna osveta. Zbog čestine kojom su se događala, na spomenute slučajeve ubojstava Abhazi nisu gledali kao na zločin, pa ih nisu tako ni tretirali. Prema rukopisu: *»Uvriježilo se da je zločin: rodoskvornuće, ubojstvo oca, ženina nevjera, kršenje gostoljublja, pobuna i neposluh seljaka prema svojim gospodarima.«*

Kritički ton autora rukopisa prema Abhazima očituje se u izjavi: *»Kad bi izvršio prijestup (ubojstvo, krađu ili slično nedjelo, op. a.), Abhaz se nikad ne bi pokajao potaknut vlastitom savješću ili vjerskim osjećajem. Razlog tomu je taj što mu takvi osjećaji u svakodnevnomu životu nisu bili poznati. Štoviše, za učinjen bi se prekršaj i vlastitu odvažnost nerijetko hvalio drugima, a njegovi slušatelji taj bi nesavjestan postupak nazivali junačkim činom i time bi i nehotice poticali jedan drugoga na sve češća nedjela.«*

U rukopisu slijedi usporedba života u razdoblju prije i nakon uspostave ruske uprave u Abhaziji, kako bi se naglasio napredak koji se, kako očito smatra autor, dogodio dolaskom Rusa na teritorij Abhazije, odnosno Suhumskog okruga, te osnivanjem sudova.²⁵ Tako on prilično jasno poručuje koju vlast smatra naprednijom i bo-

²⁴ Prema rukopisu: *»Ta je globa dosegala i do 200 rubalja; svoju su uslugu naplaćivali po 20 rubalja. U slučaju krađe konja ili bivola uzimali su još po dva rublja, ako bi se ukrala krava po jedan rubalj, ovan ili koza po 20 kopjevaka. Dakle, za ukradeno su naplaćivali trostruku vrijednost ukradene robe, od čega su dvije trećine globe išle u tužiteljevu korist, a jedna trećina u korist bakaulaca. Takva je presuda gotovo uvijek uzrokovala novu krađu, jer čovjek koji je bio osuđen na plaćanje globe obično ne bi bio u stanju platiti kaznu, te je bio primoran izvršiti drugu krađu, kako bi platio globu za prvu.«*

²⁵ Nakon 1864. pri Suhumskoj okružnoj upravi osnovani su sudovi u kojima su se postavljali izabrani narodni knezovi i predstavnici plemstva.

ljom: »Danas, nakon uvođenja ruske uprave u Abhaziji, takvih je prekršaja gotovo nestalo. Time je prestalo postojati pravo jačega, koje je i bilo uzrokom zlodjela koja su u narodu nastala kao rezultat nasilja i samovolje knezova i koja su najvjerojatnije potjecala od posvemašnje pokornosti nižih narodnih slojeva njihovoj vlasti, a da se i ne govori o kupljenim seljacima, koje su knezovi mogli čak i ubijati te za to nikome ne odgovarati.«

Neki primjeri kažnjavanja lakših i težih nedjela

Sličan se ton prenosi i u daljnjem tekstu, u kojem autor, uspoređujući stanje prije i nakon 1864., vješto provlači i vlastito stajalište. Analizu pravnih postupaka i donošenja kazni za različita prekršajna i kaznena djela potkrepljuje mnogobrojnim primjerima. Pitanje ubojstva rješavalo se prije preko posrednika ili narodnih starješina, tako da se oštećena strana obeštetila na sljedeći način: »*Za ubojstvo kneza utvrđivala se kazna od 30 dječaka, jednog konja sa sedlom i puno naoružanje (puška, sablja, bodež i pištolj), kako se doliči knezu. Umjesto dječaka, naknada je mogla uključivati više grla različite stoke. Za ubojstvo plemića davalo se 16 dječaka, jedan konj, puška i sablja; za ubojstvo pučana slobodnjaka trebalo je dati dva dječaka, jednu pušku i sablju; za seljaka naknada je iznosila jednog dječaka, jednu pušku i sablju.*« Kako se vidi, do uspostavljanja ruske uprave u Abhaziji ustrojstvo narodne uprave temeljilo se na načelima uvriježenima u narodu. Saznajemo da se prije za ubojstvo oca (što se u puku rijetko događalo) zločinac predavao u vladareve ruke, te bi bio prognan iz zavičaja. »*Danas se (u razdoblju ruske uprave, op. a.) ubojici, bez obzira na njegovu pripadnost određenom staležu, sudi po ruskim zakonima.*«

Ubojstvo se u Abhaziji katkad shvaćalo kao određena naplata oštećenoj strani (zapravo kao krvna osveta) ako se, na primjer, razmirica ne bi raspravila na zadovoljstvo oštećenika. Time je započelo neprijateljstvo između dviju ili više obitelji, koje se najčešće prenosilo na sljedeće naraštaje. Ako je žrtva ubojstva bila iz odgajateljeva doma, obvezu osvete za ubojstvo često su preuzimali na sebe i odgojenici. Isto tako, i odgajatelj bi se osvećivao za svojega odgojenika.

Postupak kažnjavanja promijenio se i u slučajevima vrlo raširenih krađa. Tako je abhaski narodni sud kod nedjela krađa, za razliku od prijašnjih skupih suđenja i vrlo visokih lihvarskih kazni, počeo primjenjivati jasne zakonske propise: »*Za prvu krađu krivac je dužan vratiti vlasniku njegovu imovinu u njezinoj punoj vrijednosti, a za kaznu mora platiti globu u polovičnom iznosu od vrijednosti ukradena vlasništva. Za drugu krađu kazna je potpuno ista, ali se krivac uz to kažnjava zatvorom na rok koji je razmjern veličini prekršaja. Za treću krađu krivac se osuđuje prema ruskim zakonima.*«

Postojali su, međutim, dijelovi procesa koji se nisu promijenili te su se i dalje u svojoj srži oslanjali na običajnoppravna načela abhaskoga puka. Tako je, na primjer, »*u narodnom običaju bilo uvriježeno da se prilikom suđenja uzimaju iskazi od svjedoka i*

sudionika u izvršenju prekršaja ili zločina, ali da se ti iskazi rijetko koriste, pogotovo kod ozbiljnijih slučajeva.« Posljedica je to vrlo poštovanoga načela da se ni pod kakvim uvjetima ne odaju svjedoci i sudionici u zločinu, kao ni osobe od kojih se potajice ili najčešće uz naplatu dobivaju podaci o zločinu ili krađi (tzv. *dokaznici*). Razlika u odnosu na prijašnje stanje jest u tome što se prilikom sudskih pretresa novac koji je tužitelj platio *dokazniku* da ovaj razotkrije krađu potraživao od samog okrivljenika, dok danas okrivljenik *dokazniku* ne mora ništa platiti.

Prema autoru rukopisa, dužnička su se pitanja prije dolaska Rusa razmatrala vrlo nepravedno. Primjerice, *»ako je Abhaz od koga posudio kravu, morao je nakon jedne godine vratiti kravu s teletom, nakon dvije godine dva teleta, nakon tri godine dva teleta i dvije junice...Međutim, ako je dužnik pripadao nižem staležu, i sam je nakon otplate duga prelazio u seljački stalež.*« Na taj se način dug povećavao proporcionalno s proteklim razdobljem. Iskazivao se i novčano, a katkad se isplaćivao čak i seljacima. Za razliku od razdoblja prije 1864., *»danas su takvi propisi ukinuti, te dužnik, bez obzira na vrijeme proteklo od posudbe, vraća jednu kravu i jedno tele.*« Slično je bilo i kod posudbe novca.²⁶ Zemljišni su se sporovi tijekom ruske uprave u Abhaziji rješavali uz pomoć staraca, koji su u puku bili poznati po svojem poštenju, a koji su svoje svjedočenje uvijek potkrepljivali zakletvom.

Osobito su se na zanimljiv način prije rješavale tučnjave, ako su se uopće razmatrale na sudu. Najprije su i napadač i žrtva morali platiti globu u korist vladara (po pet krava i pet rubalja), a tek se nakon toga utvrđivao uzrok svađe između njih. Na kraju je krivac morao oštećenoj strani pružiti uobičajenu zadovoljštinu zakletvom i određenom novčanom naknadom, a katkad odgojem ili posinovljenjem čovjeka kojeg je napao ili njegova sina, i to na sljedeći način: *»Napadnuti je bio pozvan u napadačevu kuću, gdje je u nazočnosti svjedoka, morao triput u usta poljubiti napadačevu ženu ili majku, pa je nakon toga otišao iz kuće s poklonima. To se smatralo činom posinovljenja.*« U drugom slučaju, sin napadnutoga odlazio je napadaču na odgoj te se nakon dvije ili tri godine, na temelju odredbe narodnoga suda, vratio svojem ocu s poklonima.

U rukopisu slijedi kako je *»u naše vrijeme (nakon 1846., op. a.) u sustavu narodne uprave uveden pravedniji postupak*«, što se opravdava činjenicom da je ukinuta kazna trostruke naknade za ukradeni predmet i plaćanja globe u korist bivšeg vladara i sudaca koje je on postavljao. Stoga se gotovo s ponosom zaključuje: *»Abhazi danas rado odlaze na sud*«, a potvrđuje se to podatkom da je u razdoblju 1864–65. u Suhumskom okrugu pretreseno i riješeno više od tisuće sporova. Smatra se isto tako da bi *»bivšoj upravi u Abhaziji trebalo za rješavanje takvog broja sudskih postupaka nekoliko*

²⁶ *»Nekoć je dužnik za jedan rubalj plaćao 5 kopjejski kamata na mjesec, što je na godinu iznosilo 60 kopjejski, a povrat duga morao je neizostavno biti isplaćen kovanim novcem. Kasnije su te kamate ukinute i one se plaćaju kao u Rusiji, tj. 20 kopjejski na godinu, te se svi dugovi plaćaju novcem koji je dužniku na raspolaganju.*«

godina, a ujedno bi, zbog nepravdičnih odluka i visokih globa, otvorila nove kaznene postupke zbog povećanog broja krađa.»

Novoosnovani sudovi rješavali su i slučajeve oslobađanja nekadašnjih pučana slobodnjaka iz nametnutoga seljačkoga staleža. Naime, kako se prilikom uvida u popis stanovništva pokazalo da su neki Abhazi iz slobodnjačkog staleža postali seljaci (katkad zbog vlastitih dugova, a katkad silom jer su ih jednostavno prodali knezovi i plemići), nove su mjesne vlasti donijele odluku po kojoj se posredstvom sudova takve osobe oslobađaju iz ropstva. Činilo se to na sljedeći način: *»Nakon prisjete žalbe u sud, članovi narodnog sudskog vijeća, ako sami poznaju sve okolnosti predmeta, tj. zašto je i na koji način podnositelj žalbe (seljak, op. a.) dospio iz slobodnjačkog staleža u seljački i pritom nemaju nikakve sumnje da dotična osoba pripada slobodnjačkom staležu, mogu izravno proglasiti seljaka slobodnim. U tom slučaju osoba kojoj je vraćena sloboda mora podmiriti sve opravdane zahtjeve svoga gospodara. U slučaju pak da sud u postupku naiđe na poteškoće, na primjer zbog zastarjelosti predmeta ili njegove zamršenosti, podnositelj žalbe mora dovesti pred sud dvanaestoricu ljudi iz različitih staleža, među kojima mora biti najmanje četvero najbližih rodaka. Oni moraju dati zakletvu da je podnositelj žalbe doista njihov rođak i da pripada slobodnjacima te navesti razloge zbog kojih je slobodnjak dospio u seljački stalež.»* Na taj je način, prema rukopisu, u kratko vrijeme u Suhumskom okrugu iz seljaštva oslobođeno 236 muškaraca i žena.

Posljedice uspostave ruske vlasti

Tijekom višegodišnjeg procesa uspostavljanja ruske vlasti u Abhaziji (1810–64), ali i šire na cijelom Kavkazu, osobito u razdoblju nakon potpune aneksije kavkaskih zemalja carskoj Rusiji, dogodile su se korjenite političke promjene, koje su uzrokovale niz promjena u svim sferama privatnog i javnog života kavkaskoga stanovništva, od kojih su, ovisno o kutu gledanja, neke ocijenjene kao pozitivne, a neke kao negativne.²⁷ Najprije je, usporedno sa širenjem ruske vojske na područje Kavkaza, došlo do promjena u vjerskom i etničkom sastavu kavkaskoga stanovništva. Naime, mnogi su muslimanski kavkaski narodi, pa tako i muslimanski dio Abhaza (koji je do tada činio 60% ukupne abhaske populacije), nakon ulaska Rusa na njihov teritorij, bili prisiljeni na iseljavanje u ona područja koja su bila u sastavu Osmanskoga Carstva, najviše u Tursku.²⁸

²⁷ Na primjer, da bi se uništila ideja o državnosti Gruzije, gruzijska je carska obitelj preseljena u Rusiju. Podijeljena su im imanja, činovi i službe u Petrogradu, Moskvi i nekim gubernijama, ali im je bilo oduzeto pravo vraćanja u vlastitu zemlju (Othxmezuri, 1999). Zatim, ideja panslavenstva, koja se počela razvijati potkraj 19. st., kobno je djelovala na neruske narode, jer ruska vlada nije priznavala postojanje mnogih malih kavkaskih naroda.

²⁸ Nakon Kavkaskoga rata (1817–64), odnosno ruske ekspanzije na Kavkaz, uglavnom muslimanski narodi (Čerkezi, Ubihi, Abhazi, Abazinci) bili su prisiljeni iseliti se iz svojih domova i otići na te-

Na koji su način, prema autoru rukopisa, Abhazi pratili promjene izazvane emigracijom muslimanskoga dijela stanovništva, koje on naziva gorštacima, i kakvo je autorovo stajalište prema tim promjenama, može se iščitati iz sljedećega: »*Iseljavanje gorštaka pobudilo je isprva u Abhaza strah i veći ih se dio pribojavao promjena koje će se dogoditi u njihovom životu i utjecati na njihove navike. Uskoro je iseljavanje gorštaka u Tursku narod sa zadovoljstvom prihvatio, jer se izbavio od opasnih susjeda od kojih je, zbog krađa i njihovih napadaja na sela, trpio stalne štete u gospodarstvu.*« S obzirom na masovnost, te su emigracije izazvale opću depopulaciju, koja je stvorila uvjete za priljev neabhaskog stanovništva (Rusa, Armenaca, Gruzijaca, Nijemaca, Grka, Bugara i nekih sjevernokavkaskih naroda) na napušten teritorij. Izravna je posljedica takve ruske planske politike u Abhaziji bila znatno povećanje udjela kršćana, koji su ostali većinski vjernici i danas (oko 80%).

Upravo su depopulirana područja poput Abhazije, u kojima se ponovnim naseljavanjem povećao udio Rusa i drugih Slavena u odnosu na neslavensko stanovništvo, bila idealna za širenje ruske kulture i rusifikaciju lokalnoga neruskog stanovništva, njihova jezika, kulture i obrazovanja. Međutim, prisilna rusifikacija, kao jedna od najnegativnijih posljedica uspostave ruske vlasti, bila je izražena i drugdje na Kavkazu, ondje gdje je udio neruskih naroda bio znatan. Gruzijskoj je crkvi, na primjer, oduzeta višestoljetna autokefalnost, a na čelo Gruzijске crkve postavljen je egzarh Ruske pravoslavne crkve (Othxmezuri, 1999).

Da je ruska uprava, na čelu s namjesnicima Mihailom Semjonovičem Vorontsovom (1844–54) i Mihailom Nikolajevičem (1862–82), u kavkasko područje donijela i neke pozitivne posljedice, poglavito one koje se odnose na gospodarski, kulturni, urbani i regionalni razvoj zemalja, što je pak posredno utjecalo i na razvoj njihovih manjih teritorijalnih jedinica, poput Abhazije, govore i neke činjenice. U to su doba, naime, prekinuti sukobi s neprijateljima, što je donijelo mir i stabilnost te stvorilo uvjete za daljnji prosperitet; ukinuto je kmetstvo (u Abhaziji 1870) i provedena je agrarna reforma, što je u prvo vrijeme seljacima donijelo gubitak zemlje i visoka porezna davanja, ali je na taj način omogućen brži gospodarski razvoj; konačno je razriješen status plemstva, kojemu su dodijeljene neke povlastice, pa si je vlast time osigurala potporu među lokalnom elitom; doneseni su zakoni i osnovani sudovi po uzoru na razvijenije zemlje, pa su se u njima sporovi rješavali mnogo brže; ubrzan je razvoj trgovine, pogotovo nakon što je Vorontsov osigurao slobodan tranzit europskih dobara i niže carine na uvoz robe; izgrađeni su ili obnovljeni ključni infrastrukturni objekti (prometnice, tvornice i dr.), koji su bili preduvjet kasnijega jačeg industrijsko-

ritorij Otomanskoga Carstva. Te su migracije (tzv. *muhadžirstvo*, *muhadžirizam*) započele već u razdoblju prije čvrste uspostave ruske vlasti 1864., ali su bile najintenzivnije 1864–78. Prema nekim izvorima (HE, sv. I, 1999; *Narodi Europe*, 1997: 368), samo je tijekom Rusko-turskoga rata 1877–78. 120 000 Abhaza emigriralo u Tursku. Drugi izvori, premda neprovjereni, govore o 400 000 stanovnika Čerkeza i 200 000 Abhaza i Adžara, koji su se tijekom mudžahirizma iselili u Tursku. Manji ih se dio poslije vratio.

ga razvoja; gradovi su postali velika gradilišta u kojima su se nadograđivale i širile ceste, avenije, trgovi te mnogobrojne administrativne i stambene zgrade, bolnice; otvorena su nova kazališta, knjižnice i škole, s pomoću kojih su uspostavljene nove idejne i kulturne veze te ostvaren obrazovni i kulturni uzlet kavkaskih zemalja (Othxmezuri, 1999; Historical Dictionary of Georgia, 2007).

Kao i o iseljavanju muslimana iz Abhazije, tako i o uspostavi ruske vlasti autor rukopisa ima uglavnom pozitivno mišljenje. Ta se njegova blagonaklonost prema Rusima vrlo jasno očituje u daljnjem tekstu: *»Kad je Abhazija dospjela pod rusku upravu, isprva su Abhazi također s nepovjerenjem gledali na sva uvođena poboljšanja u njihov život, a najviše su se pribojavali razoružanja i novačenja. Danas pak puk otvoreno iskazuje svoju zahvalnost za to što su u njihovom životu prestali nemiri i što je onemogućena samovolja moćnika te za svu skrb koju im pruža ruska vlada.«* Stoga autor završava svoj rukopis »optimističnim« tonom. Ističe da je gotovo siguran da će Abhazi vrlo brzo prihvatiti dobre strane života koje im nudi nova uprava, jer smatra da će *»njihova prirodna domišljatost i tradicionalno bespogovorno pokoravanje svojoj narodnoj vlasti biti pouzdanim jamstvom njihove poslušnosti i čudorednosti u budućnosti.«*

Zaključak

Istraživanje koje je Baltazar Bogišić izvodio 1872. na Kavkazu ne bi se moglo provesti da nisu postojala barem dva razloga njegova boravka ondje. Prvi razlog bio je poticaj izvana, odnosno potreba tek uspostavljene ruske uprave da istraži do tada joj nepoznate predjele surovoga Kavkaza i ondje što prije uvede vlastite zakone, za što su joj bila potrebna detaljna istraživanja na terenu. Drugi je razlog bio osobne naravi, a očitovao se u Bogišićevu pojačanom zanimanju za terenska istraživanja tradicijske kulture, kojima je potkrepljivao svoje kabinetske znanstvene radove. Tijekom boravka na Kavkazu Bogišić je prikupljao etnografsku građu i razne rukopise koji su mu trebali poslužiti kao pomoć pri izdavanju rezultata vlastitoga istraživanja o običajnopравnim načelima.

Jedan takav rukopis nepoznatoga autora nosi naziv *Podaci o broju stanovnika u Suhumskom okrugu*. U njemu su opisani život, narodni običaji te osnovne vjerske, gospodarske i društvene značajke Abhaza u 19. st. Osobita zanimljivost rukopisa, a time i njegova dodatna vrijednost, jest činjenica da autor rukopisa kroz cijeli tekst jasno provlači svoje stajalište prema Abhazima, koje se čini više negativnim nego pozitivnim. Očituje se to u mnogim primjerima, osobito kada uspoređuje određivanje kazni za različita nedjela prije dolaska Rusa na područje Abhazije (za koje smatra da su, zbog oslanjanja na običajnopравnu praksu, bile u mnogim slučajevima nepravedno previsoke) i nakon uspostave ruske vlasti (kada su se osnovali općinski i viši sudovi pa je, prema autoru, uveden red, osiguran pravedniji pravni postupak, a kazne su postale primjerenije). Time se, naime, dobiva uvid u širi društveno-politički

kontekst burnih događaja i složenih odnosa između lokalnoga stanovništva i ruske uprave koji su se stvorili nakon promjene vlasti u 19. st.

Na žalost, zbog obaveza koje je Bogišuć nakon povratka s Kavkaza imao, »kavkasku« građu nikada nije uspio sistematizirati i objaviti. Velik dio te građe, i njegove i tuđe, pohranjen je u Zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu te je još uvijek znanstveno neobrađen. Zaključno se stoga može dodati da se autorica ovoga rada, poput samoga Bogišića, nada da neće proći »*dosta vremena prije nego* (ondje skriveno etnografsko blago, op. a.) *izagje na javnost.*«

ZAHVALE

Budući da ovaj rad ne bi nastao bez velikodušne pomoći triju vanjskih »poma-gača«, smatram da im ovom prilikom treba zahvaliti. Krenut ću kronološki. Zahva-ljujem mr. sc. Vlaha Bogišiću, glavnomu ravnatelju Leksikografskoga zavoda *Miroslav Krleža*, koji mi je dao prve poticaje za pisanje rada te omogućio odlazak u Cavtat i istraživanje u Zbirci Baltazara Bogišića. Također zahvaljujem gospođi Stani Perišin, višoj kustosici u Zbirci Baltazara Bogišića, koja mi je srdačno pomogla pri snalaženju u Bogišićevim »kavkaskim« spisima i u čijim sam zanimljivim pričama o Baltazaru Bogišiću i njegovu životu pronašla dodatnu inspiraciju za pisanje ovoga rada. Napo-sljjetku zahvaljujem neumornomu profesoru Radomiru Venturinu, koji je rukopis iznimno temeljito preveo s ruskoga jezika i time mi omogućio njegovu analizu.

LITERATURA I IZVORI

- Bogišić**, Valtazar: O važnosti sakupljanja narodnijeh pravnijeh običaja kod Slovena. *Književnik* 3(1866a), str. 1–47, 161–241, 408–476.
- Bogišić**, Valtazar: *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji živi u narodu*. Beč 1866b.
- Bogišić**, Valtazar: *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*. JAZU, Zagreb 1874.
- Bogišić**, Valtazar: Stanak po dubrovačkome zakoniku. *Glasnik Srpskog učenog društva*, knjiga 44 (1877), str. 197–231.
- Bogišić**, Valtazar: Osvrt na radnje o običajnom pravu u Rusiji. *Pravo: pravničko-upravni list* 8(1880), str. 1–18.
- Bogišić**, Valtazar: O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistem. *Pravnik* 3(1893) 7 i 8, str. 394–397.
- Bogišić**, Valtazar: Materijali za biografski nacrt. U: *Spomenica dr. Valtazara Bogišića: o tridesetogodišnjici njegove smrti* (urednički odbor). Štamparija Jadran, Dubrovnik 1938a, str. 41–55.
- Bogišić**, Valtazar: Autobiografija. U: *Spomenica dr. Valtazara Bogišića: o tridesetogodišnjici njegove smrti* (urednički odbor). Štamparija Jadran, Dubrovnik 1938b, str. 57–134.
- Bogišić**, Valtazar: Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru. U: *Izabrana djela* (Tom I.; ur. Pavičević, Branko i dr.). CID i Službeni list SCG, Podgorica, Beograd 2004a, str. 7–225.

- Bogišić**, Valtazar: Pismo Petru Nikolajeviču Stremouhovu o glavnim naučnim tezama na kojima treba da se zasniva rad na izradi zakonika; napisano u Cetinju 15. 10. 1873. U: *Izabrana djela* (Tom 1.; ur. Pavićević, Branko i dr.). CID i Službeni list SCG, Podgorica, Beograd 2004b, str. 234–240.
- Bogišić**, Valtazar: Hronologija rada na izradi opšteg imovinskog zakonika u periodu od 1873. do 1886. godine; prilog pismu od 15. 12. 1884. U: *Izabrana djela* (Tom 1.; ur. Pavićević, Branko i dr.). CID i Službeni list SCG, Podgorica, Beograd 2004c, str. 295–297.
- Čulinović-Konstantinović**, Vesna: Bogišićevo proučavanje obitelji i njenih običajnopравnih instituta. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 30(1993)1, str. 23–36.
- Dictionnaire International des Folkloristes Contemporains** (dir. Carnoy, M. Henry): Bogišić Valtazar. *Armorial français*, Paris 1902, str. 49–57.
- Foretić**, Miljenko, **Tomečak**, Branko: Bogišić Baltazar. U: *Hrvatski biografski leksikon* sv. 2 (Bj–C). Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1989, str. 77–80.
- Gačečiladze**, Revaz: Društveno-ekonomski razvitak Gruzije nakon osamostaljenja. *Kolo* 9(1999)1, str. 194–206.
- Historical Dictionary of Georgia** (ed. Mikaberidze, Alexander): Georgia – In *The Russian Empire*. Rowman and Littlefield Pub. Inc, 2007. <http://rustaveli.tripod.com/history7.html> (10. 10. 2008).
- Hrvatska enciklopedija** sv. 1. (A–Bd) (ur. Brozović, Dalibor): Abhazi, Abhazija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999, str. 10–11.
- Mošin**, Vladimir: Izvještaj o radu na uredjenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu. *Ljetopis JAZU*, knjiga 59 (1954), str. 16–40.
- Narody i religii mira – enciklopedija** (ur. Tiškov, V. A.): Abhazi. Naučnoe izdatel'stvo »Bol'shaja Rossijskaja Enciklopedija«, Moskva 2000, str. 20–21.
- Narodi Europe** (ur. Stančić, Nikša i Fernández-Armesto, Filipe): Kavkaski narodi. *The Times i Naklada Zadro*, Zagreb 1997, str. 360–379.
- O'Loughlin**, John et al.: The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. *Eurasian Geography and Economics* 48(2007)2, str. 135–156.
- Othxmezuri**, Giorgi: Povijest Gruzije. *Kolo* 9(1999)1, str. 207–235.
- Pavićević**, Branko: Predgovor. U: *Izabrana djela* (Tom 1.). CID i Službeni list SCG, Podgorica, Beograd 2004, str. V–XXII.
- Rukopis** *Podaci o broju stanovnika u Suhumskom okrugu*, kutija XXVI (Kavkaz), 3m, Zbirka Baltazara Bogišića, Cavtat
- Sirotković**, Hodimir: Bogišićevi pravni prinosi. *Dubrovnik* 6(1995)1, str. 139–144.
- Vienac** – dva članka: Prof. Valtazar Bogišić. *Vienac* 14 (1882) 31 (str. 490–491) i 32 (str. 517–518).

ODABRANE INTERNETSKE STRANICE

- Podaci iz popisa stanovništva 1897.* – Regije carske Rusije prema jezicima i narječjima (Kavkaz). *Demoskop Weekly*: elektronska verzija časopisa *Naselenie i obščestvo* 349–350 (13–26. 10. 2008). http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=3 (2. 10. 2008).
- Podaci iz popisa stanovništva Abhazije 1886, 1926, 1939, 2003.* – Stanovništvo prema narodnosnom sastavu. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html> (3. 10. 2008).
- Službena web stranica Abhazije.* <http://abhazia.com> (26. 9. 2008).
- Countries and Their Cultures – Abkhazians.* <http://www.everyculture.com/wc/Costa-Rica-to-Georgia/Abkhazians.html> (20. 9. 2008).

ANALYSIS OF THE MANUSCRIPT ON THE LIFE OF THE ABKHAZ PEOPLE IN THE 19TH CENTURY STORED IN THE *BALTAZAR BOGIŠIĆ* COLLECTION

SUMMARY: During his stay in Odessa in 1872, Baltazar Bogišić, a passionate traveller and one of the greatest South Slavic field explorers and ethnographers of his time, travelled the Caucasus Mountains with the aim of getting to know the way of life and culture of the native population. He spent most of his time in the then almost unknown tiny countries scattered on the southern slopes of the Greater Caucasus (in Abkhazia, Samurzakan, Mingrelia/Megrelia, Georgia, and Svanetia), which is recorded in the valuable manuscripts that are kept in the Baltazar Bogišić Collection in Cavtat. Apart from his original accounts, such as questionnaires and notes on the local circumstances, it also contains precious collector transcripts from various sources, like the description of the Caucasian peoples of the 19th century, legal documents from district courts, and printed sections from various texts. This article analyses the data on the number and characteristics of the inhabitants living in the Suhum District, which Bogišić collected during his stay in Abkhazia, and through a wider geographical and historical context presents a more detailed insight into the local social relations and the traditional culture of the 19th century Abkhaz people.

Keywords: *Baltazar Bogišić, the Caucasus Mountains, Abkhaz, Suhum District, population, common law, traditional culture*